ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

धनेश्वरभट्टदिशा अपशब्दविचारः

डॉ. सुमन्तचौधुरी
सहायकाध्यापकः, संस्कृतविभागः, सबं-सजनीकान्तमहाविद्यालयः
पश्चिमबङ्गः

प्रबन्धसारः

शब्दानां साधुत्वप्रतिपादनमेव व्याकरणशास्त्रस्य मुख्यं प्रयोजनम्। पुण्यजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं साधुत्वम्। तद्रहितत्वम् असाधुत्वम्। लोके साधुशब्दाद्यथा अर्थप्रतीतिर्भवति तथैव असाधुशब्दादपि। विषयेऽस्मिन् वर्तते नैयायिकेषु मीमांसकेषु वैयाकरणेषु च परस्परं विप्रतिपत्तिः। अपभ्रंशशब्देषु शक्तिर्नास्तीति नैयायिका मीमांसकाश्च। वैयाकरणानां नये यथा साधुशब्देषु शक्तिरस्ति तथैव अपभ्रंशेष्वपि। एतस्य साधनाय ते "समानायामर्थावगतौ शब्देनापशब्देन च शास्त्रेण धर्मनियमः" इति महाभाष्यस्थं वाक्यमेव प्रमाणत्वेन स्वीकुर्वन्ति। वैयाकरणानां नये शक्तत्वं साधुत्वञ्च भिन्नमेव। शक्तिविशिष्टत्वं शक्तत्वम्। तच्च यथा गवादिसाधुशब्देषु वर्तते तथैव गाव्याद्यसाधुष्वपि। परन्तु साधुत्वं केवलं गवादिसाधुशब्देष्वेव तिष्ठति, न तु अपभ्रंशेषु। अस्मिन् प्रबन्धे अपभ्रंशविषये धनेश्वरभट्टस्य मतम् अपशब्दखण्डनम् इति ग्रन्थाधारेण प्रस्तूयते।

कुञ्चीशब्दाः – अपभ्रंशः, साधुशब्दः, व्याकरणं, अपशब्दखण्डनम्, धनेश्वरभट्टः, धर्मः, साधुत्वं चेत्यादयः।

****

धनेश्वरभट्टविरचितः अपशब्दखण्डनम् इति ग्रन्थः कलिकातास्थ-एसियाटिक्-सोसाइटि-मातृकालये उपलब्धः। ग्रन्थस्यास्य पुष्पिकायाम् "इति भट्टधनेश्वरोक्तमपशब्दखण्डनम्" इति लिखितमस्ति। धनेश्वरभट्टस्य विषये बहु किमपि तथ्यं नावाप्यते। तथापि NCC ग्रन्थे लिखितमस्ति अयं विद्वान् कौशिकगोत्रियः इति। धनेश्वरभट्टः ग्रन्थस्यास्य रचयिता चतुर्दशशतकस्यान्तिमे पञ्चदशशतकस्य प्रथमे भागे आसीदिति वक्तुं शक्यते। किञ्च, अयं प्रायः मेवाडदेशस्थस्य लाखानृपतेः सभापण्डित आसीदिति अनुमातुं शक्यते।

महाभाष्यकृता पतञ्जलिना पस्पशाह्निके शब्दस्य स्वरूपं प्रतिपादयता "अथ शब्दानुशासनम्" इति प्रतिज्ञावाक्यम् उपन्यस्तम्। "व्युत्पाद्य संस्क्रियन्ते प्रकृतिप्रत्ययविभागवत्तया बोध्यन्ते इति शब्दानुशासनम्। तथा च शब्दानुशासनापरनामधेयं व्याकरणशास्त्रमारब्धं वेदितव्यमिति वाक्यार्थः सम्पद्यते।"[1] इति सर्वदर्शनसंग्रहे माधवाचार्यः कथयति। व्याक्रियन्ते विविच्यन्ते साध्वसाधुशब्देभ्यः साधुशब्दा येनेति विग्रहे विपूर्वकादाङ्पूर्वकात् कृधातोः "करणाधिकरणयोश्च" (अष्टा० ३।३।११७) इति सूत्रेण करणे ल्युटि व्याकरणमिति शब्दो निष्पद्यते। अर्थात् शब्दसाधुत्वप्रतिपादनमेव व्याकरणशास्त्रस्य मुख्यं प्रयोजनम्।

"साधुत्वं नाम व्याकरणान्वाख्येयत्वं, पुण्यजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं वा। तद्भिन्नत्वमसाधुत्वमि"[2]ति परमलघुमञ्जूषायां नागेशभट्टाः। लोके साधुशब्दाद्यथा अर्थप्रतीतिर्भवति तथैव असाधुशब्दादपि। विषयेऽस्मिन् वर्तते नैयायिकेषु मीमांसकेषु वैयाकरणेषु च परस्परं विप्रतिपत्तिः।

---

[1] उमाशङ्करशर्मा-ऋषिसम्पादिते सर्वदर्शनसंग्रहे पाणिनिदर्शनम्, पृष्ठम् – ४९०, ४९५

[2] बोधकुमारझासम्पादितायां परमलघुमञ्जूषायां शक्तिनिरूपणम्, पृष्ठम् - २३३

नैयायिकानां नये अपभ्रंशेषु शक्तिर्नास्ति। तेषां मते शक्तत्वमेव साधुत्वम्। यद्यपि अपभ्रंशेषु शक्तिग्राहकशिरोमणिः व्यवहारो वर्तते तथापि न दोषः। यतो हि व्युत्पन्नानाम् अपभ्रंशेषु साधुशब्दस्मरणाद्बोधः, अव्युत्पन्नानां च शक्तिभ्रमाद्बोध इति। वाक्यपदीयस्य ब्रह्मकाण्डे भर्तृहरिणापि उच्यते-

"ते साधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः ॥"[3] इति।

मीमांसकानां मतेऽपि अपभ्रंशेषु शक्तिर्नास्ति। तेषु शक्त्यङ्गीकारे अपभ्रंशानामपि साधुत्वं स्वीकर्तव्यम्। शक्तत्वं साधुत्वमिति साधुपदप्रयुक्त्यधिकरणे तैरेतत्स्पष्टं प्रतिपादितम्। एतत्साधनाय ते आर्यम्लेच्छाधिकरणस्थविचारमपि प्रमाणत्वेन प्रदर्शयन्ति। तथाहि यद्यपि आर्या यवशब्दं दीर्घशूके प्रयुञ्जते, म्लेच्छास्तु प्रियङ्गौ प्रयुञ्जते, तमेव च बुध्यन्ते तथाप्यार्यप्रसिद्धेर्बलवत्त्वात् वेदे दीर्घशूकस्यैव ग्रहणमिति आर्यम्लेच्छाधिकरणे मीमांसकैः सिद्धान्तितम्। अपभ्रंशेषु अपि शक्तिस्वीकारे "यवैर्जुहोति" इति वेदवाक्यस्थयवशब्देन प्रियङ्गूणामपि ग्रहणं स्यात्, शक्तत्वं साधुत्वमिति तेषामभिमतत्वात्। अतः अपभ्रंशेषु नास्त्येव शक्तिरिति मीमांसकसिद्धान्तः।

एवम् अपभ्रंशशब्देषु शक्तिर्नास्तीति नैयायिका मीमांसकाश्च। वैयाकरणानां नये यथा साधुशब्देषु शक्तिरस्ति तथैव अपभ्रंशेष्वपि। एतस्य साधनाय ते "समानायामर्थावगतौ शब्देनापशब्देन च शास्त्रेण धर्मनियमः" इति महाभाष्यस्थं वाक्यमेव प्रमाणत्वेन स्वीकुर्वन्ति। वैयाकरणानां नये शक्तत्वं साधुत्वञ्च भिन्नमेव। शक्तिविशिष्टत्वं शक्तत्वम्। तच्च यथा गवादिसाधुशब्देषु वर्तते तथैव गाव्याद्यसाधुष्वपि। परन्तु साधुत्वं केवलं गवादिसाधुशब्देष्वेव तिष्ठति, न तु अपभ्रंशेषु। साधुत्वं नाम व्याकरणव्यङ्ग्यः अर्थविशिष्टः शब्दनिष्ठपुण्यजनकतावच्छेदको जातिविशेषः।

किञ्च, अपभ्रंशेषु शक्त्यभावेऽपि तादृशशब्दोच्चारणात् परं साधुशब्दस्मरणं जायते। तेन साधुशब्देन बोधो भवतीति नैयायिकानां मीमांसकानाञ्च यदभिमतं तदयुक्तम्। साधुशब्दस्मरणं विनापि व्युत्पन्नानामसाधुशब्दश्रवणमात्रेण अर्थबोधदर्शनात्। अपभ्रंशेषु शक्तिभ्रमाद् बोध इत्यप्यनुपपन्नम्। यतो हि स्त्रीशूद्रबालानां साधुशब्दोच्चारणेऽप्यर्थसंशये जाते तत्रापभ्रंशेनैवार्थनिर्णयो भवति। अपभ्रंशेषु शक्तिस्वीकारादेव "यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः प्रत्यक्षधर्माणः परापरज्ञा विदितवेदितव्या अधिगतयाथातथ्याः। ते तत्रभवन्तो यद्वा नः तद्वा नः इति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इति प्रयुञ्जते, याज्ञे कर्मणि पुनर्नापभाषन्ते। तैः पुनरसुरैर्याज्ञे कर्मण्यपभाषितं, ततस्ते पराभूताः।"[4] इति पस्पशाह्निकस्थभाष्यं सङ्गतं भवति। अस्य तात्पर्यं तावत् दर्शनान्तरीयरीत्या यद्यप्यपभ्रंशेषु शक्तिर्नाङ्गीक्रियते तर्हि महाभाष्यकारेणापि यद्वा नः तद्वा नः इत्येव वक्तव्यमासीत्, न तु यर्वाणस्तर्वाणः। परन्तु तयोः सामानाधिकरण्येन बभूवुः इति क्रियापदप्रयोगः भाष्यकारेण यः कृतः सः अपभ्रंशेषु शक्तिस्वीकारे एव सङ्गच्छते। अतः अपभ्रंशेषु शक्तिभ्रमाद्बोध इति नैव वक्तव्यम्।

अत एव उच्यते भाष्यकारैः "समानायामर्था-वगतौ शब्देन चापशब्देन च धर्मनियमः क्रियते

[3] वाक्यपदीयं ब्रह्मकाण्डम्, श्लोकः - १४९

[4] जयशङ्करलालत्रिपाठिसम्पादिते व्याकरणमहाभाष्ये पस्पशाह्निकम्, पृष्ठम् -११८

शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देनेति। एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति"[5] इति। हरिरपि कथयति-

शिष्टेभ्य आगमात्सिद्धाः साधवो धर्मसाधनम्।
अर्थप्रत्ययनाभेदे विपरीतास्त्वसाधवः ॥[6] इति।

अर्थात् व्याकरणरीत्या येषां शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययादिविभाजनं सम्भवति येषां वा साधुत्वेन व्युत्पाद्यत्वम् अस्ति ते तेषामेव साधुत्वम्। तेषामेव च व्यवहारे पुण्यजनकता। इतरेषां तु असाधुत्वम्।

व्याकरणशास्त्रस्य शब्दापशब्दविवेकमात्रं न प्रयोजनं किन्तु वेदाङ्गत्वात् वेदविहितकर्मानुष्ठानद्वारा धर्मार्थमध्येतव्यं व्याकरणमिति साधयितुमेव ग्रन्थोऽयं प्रणीतः विद्वद्वरेण धनेश्वरभट्टेन।

अपशब्दस्य स्वरूपं प्रदर्शयितुकामः धनेश्वरभट्टः तार्किकदिशा दश पक्षान् उद्भाव्य खण्डयित्वा च अपशब्दानामनिर्ज्ञातस्वरूपत्वं प्रतिपादयति।

तथाहि शब्दादन्यः अपशब्दः इति प्रथमः पक्षः, साधुशब्दादन्यः अपशब्द इति द्वितीयः, व्याकरणानिष्पन्नः अपशब्द इति तृतीयः, व्याकरणविरुद्धः अपशब्दः इति चतुर्थः, व्याकरणानुदाहृतः अपशब्द इति पञ्चमः, शिष्टैरप्रयुक्तः शब्दः अपशब्दः इति षष्ठः, प्रत्यवायहेतुरपशब्दः इति सप्तमः, असंस्कृतः अपशब्दः इति अष्टमः पक्षः, शब्दत्वे सति साधुशब्दानधिकरणभूतः अपशब्दः इति नवमपक्षः, अवाचकः अपशब्दः इति दशमः पक्षः।

शब्दादन्यः अपशब्दः इति प्रथमपक्षस्वीकारे घटादौ अर्थे अतिव्याप्तिर्भवति, घटादीनां शब्दभिन्नार्थस्वरूपत्वात्।

साधुशब्दादन्योऽपशब्दः इति द्वितीयपक्षस्वीकारेऽपि दोषः, साधोरव्याप्यनिर्णयात्। तथाहि व्याकरणानुशिष्टत्वं साधुत्वमिति स्वीक्रियते चेत्, व्याकरणोदाहृतशब्दव्यतिरिक्तानां साधूनाम् अपशब्दत्वापत्तिः। ननु व्याकरणे उदाहृतशब्दान् विविच्य तज्जातीयाः सर्वे शब्दाः तेनैवानुशासनेन साधवः इति चेत्तदपि न सम्भवति। तथाहि व्याकरणानुसारं प्रकृतिप्रत्ययादिविभाजनपूर्वकं शब्दानां साधुत्वे निर्णीतेऽपि कश्चित् शब्दः एकस्मिन्नर्थे प्रयुक्तः साधुः अन्यस्मिन्नर्थे च प्रयुक्तः असाधुरिति। अतः व्याकरणेन निष्पन्नानामपि साधुत्वं प्रतिपादयितुं न शक्यते। अपि च अर्थबोधनायैव शब्दः प्रयुज्यते। स चेदर्थबोधः असाधुभिरपि सम्भवति चेत् साधुशब्दानां कोपयोगिता। किञ्च, यद्भाषितव्यं तत्साधुभिरेवेति नियमो नास्ति। नियतं साधुभिरेव भाषितव्यं चेत् मौने दोषः प्रसज्येत। अतः अयमपि पक्षः स्वीकर्तुं न शक्यते।

व्याकरणानिष्पन्नः अपशब्दः इति पक्षः स्वीक्रियते चेत् इतरेतराश्रयदोषः - शब्दनिष्पादनात् व्याकरणं व्याकरणाच्च शब्दनिष्पत्तिरिति। यदि व्याकरणात् शब्दा निष्पाद्यन्ते तर्हि व्याकरणनिष्ठाः शब्दाः अन्येन व्याकरणेन, तद्व्याकरणनिष्ठाः शब्दा अन्येन व्याकरणेन इति अनवस्थादोषः अपि आगच्छति। किञ्च, व्याकरणात् शब्दानां निष्पादनं न सम्भवति, तयोः कार्यकारणभावस्यासिद्धत्वात्। तथाहि व्याकरणाविषयत्वात् शब्दस्य, न हि व्याकरणं तस्य समवायिकारणं भवति। भेर्याकाशडिण्डिमसंयोगाद्यन्यतमत्वाभावात् व्याकरणम् असमवायिकारणमपि भवितुं नार्हति। धर्माधर्मादिष्वनन्तर्भावात् व्याकरणं निमित्तकारणमपि

---

[5] तत्रैव, पृष्ठम् -९९

[6] वाक्यपदीयं ब्रह्मकाण्डम्, श्लोकः -२७

नास्ति। अतो न हि व्याकरणात् शब्दस्य निष्पत्तिरिति वक्तुं युक्तम्।

व्याकरणविरुद्धः अपशब्द इत्युच्यते तदा सोऽपि न युक्तः। न हि शब्दरूपव्याकरणस्य अपशब्देन सह महान् अनवस्थानलक्षणः विरोधः अस्ति, उभयोरपि गगने समवायसम्बन्धेन विद्यमानत्वात्। ननु व्याकरणं यद्ब्रवीति तद्विरुद्धर्थमपशब्दो ब्रवीति इति चेत् तदपि न, यदि अर्थं ब्रवीति कथं सः अपशब्दः। यदि वा अपशब्दः कथमर्थप्रत्यायने समर्थः स्यात्। तस्मादयं पक्षोऽपि न स्वीकर्तव्यः।

व्याकरणानुदाहृतोऽपशब्दः इत्युच्यते चेन्न, उदाहृतशब्दभिन्नानां साधुशब्दानामप्यपशब्दत्वापत्तेः। यदि ते सर्वे प्राग्भिर्वैयाकरणैरुदाहृता इत्युच्यते चेत् अस्मदुदाहृतानामपशब्दत्वापत्तेः। अतः अयमपि पक्षः स्वीकर्तुं न शक्यते।

शिष्टाप्रयुक्तोऽपशब्दः इत्युच्यते चेत्, शोचाचाराद्यपरित्यागादस्माकमपि शिष्टेषु अन्तर्भावात् अस्माभिरप्रयुक्तानाम् अपशब्दत्वापत्तिः। देवाः शिष्टा इत्युच्यते चेत् सृष्टिप्रागभाववर्तिनां वेदशब्दानां शिष्टाप्रयुक्तत्वादपशब्दत्वापत्तिः।

प्रत्यवायहेतुरपशब्दः इत्युच्यते चेत् पलाण्डुभक्षणेऽतिव्याप्तिः।

असंस्कृतः शब्दः अपशब्द इत्युच्यते चेत् प्राकृतप्रबन्धानामपशब्दत्वापत्तिः।

शब्दत्वे सति साधुशब्दानधिकरणत्वम् अपशब्द इत्युच्यते चेत् तदपि न, साधुशब्दनिराकरणेनैव परास्तत्वात्।

अवाचकः शब्दः अपशब्दः इत्युच्यते चेत् तदपि न, शब्दश्चावाचकश्चेत् विरुद्धमेतत्। किञ्च, शब्दः संकेतसहाय एवावबोधको भवति। ये यान् प्रति संकेतितास्ते तान् प्रति वाचका एवेत्येवम् अपशब्दानां विशिष्टलक्षणाभावात् तत्स्वरूपनिर्धारणं नैव शक्यते इति निर्णीय तदुपोद्बलकत्वेन कुमारिलभट्टोक्तां कारिकां दर्शयति –

यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादने।
वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः॥[7] इति।

एवम् अपशब्दस्वरूपस्य अनिर्णीतत्वेन व्याकरणं वेदाङ्गत्वात् वेदविहितकर्मानुष्ठानद्वारा धर्मार्थमध्येतव्यं, नापशब्दज्ञानायेति निष्कर्षं प्रदर्श्य ग्रन्थोऽयं समाप्तः। पस्पशाह्निके "आचारे नियमः"[8] इत्यस्य व्याख्यानप्रसङ्गे उद्योते नागेशः अपि कथयति -"यज्ञे सुशब्दप्रयोगाद्धर्मः अपशब्दप्रयोगादधर्म इति तत्रैव तयोः प्रयोगनियमः, तदतिरिक्तस्थले तु सुशब्दापशब्दयोः प्रयोगेऽनियमः। योऽपि यज्ञे दोषः सोऽपि तदङ्गभूतसंकल्पोहादिविषये एव"[9] इति।

वस्तुतः अयं ग्रन्थः मीमांसकीयाधिकरणपद्धत्या रचित इति भाति। अधिकरणे पञ्च अङ्गानि सन्ति। तथाहि व्याकरणस्य किं तावत् प्रयोजनमिति ग्रन्थस्य प्रतिपाद्य**विषयः**। व्याकरणस्य प्रामाण्यमस्ति न वेति **विशयः**। अस्मिन् प्रसङ्गे निर्मूलत्वात्, विगीतत्वात्, नैष्फल्यात्, वेदबाधनात्, पूर्वापरविरोधाच्च व्याकरणं न प्रमाणमिति **पूर्वपक्ष** उत्थापितः। ततः **उत्तरपक्ष**रूपेण "धर्माधर्मसिद्ध्यर्थं तु शब्दापशब्दविभागकल्पनम् अभियुक्तप्रणीतत्वात्प्रमाणमे- वेति दिक्" इत्यनेन व्याकरणस्य प्रामाण्यं साधितम्। अन्तिमे "तस्माद्

---

[7] दुर्गाधरझासम्पादितं मीमांसाश्लोकवार्तिकम्, कारिका-६९ (पृष्ठम् – ६३४)

[8] जयशङ्करलालत्रिपाठिसम्पादिते व्याकरणमहाभाष्ये पस्पशाह्निकम्, पृष्ठम् -१११

[9] तत्रैव उद्योते, पृष्ठम्-११८

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

वेदाङ्गत्वात् वेदविहितकर्मानुष्ठानद्वारा धर्मार्थमध्येतव्यं व्याकरणमिति सिद्धं नापशब्दज्ञानाये"ति **निर्णयः** उपस्थापितः। एवमत्र ग्रन्थप्रणयने ग्रन्थकर्ता सुष्ठु विषयसन्निवेशपद्धतिः समाश्रिता इत्यलम् अतिविस्तरेण।

सहायकग्रन्थसूची

- उपाध्यायः, बलदेवः। (२००१)। *संस्कृत-वाङ्मय का बृहद् इतिहास (खण्ड -१५)* । लखनऊ : उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान।
- नागेशभट्टः। (२०१८)। *परमलघुमञ्जूषा* । झा, बोधकुमारः (सम्पा.)। जयपुरम् : हंसा-प्रकाशनम्।
- पतञ्जलिः। (२०१३)। *व्याकरण-महाभाष्यम् (१-५ आह्निकानि)*। त्रिपाठी, जयशङ्करलालः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बा-कृष्णदास-अकादेमी।
- पाणिनिः। (२०११)। *अष्टाध्यायी* । पाण्डेयः, गोपालदत्तः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्।
- भट्टः, कुमारिलः। (१९७९)। *मीमांसाश्लोकवार्तिक (हिन्दी व्याख्या सहित)*। झा, दुर्गाधरः (सम्पा.)। दरभंगा : कामेश्वरसिंह दरभंगा संस्कृत विश्वविद्यालय
- भर्तृहरिः। (२००७)। *वाक्यपदीयम् (ब्रह्मकाण्डम्)* । खण्डूड़ी, सत्यनारायणः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बा- कृष्णदास-अकादमी।
- माधवाचार्यः। (२०१४)। *सर्वदर्शनसंग्रहः (सपरिशिष्ट-प्रकाश-हिन्दीभाष्योपेतः)* । शर्मा, उमाशङ्करः (सम्पादकः)। वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
- शुक्लः, कालिकाप्रसादः। (१९७९)। वैयाकरणानामन्येषां च मतेन शब्दस्वरूपतच्छक्तिविचारः। वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः।